

گذری بر حاشیه و متن «اسرار قتل احمد دهقان»

هم سیاستمدان، هم خبرنگار

■ **شاهد توحیدی**

احمد دهقان و قتل وی در دهه ۲۰، در زمره سرفصل‌های پژوهش دربارهٔ این دوره تاریخ معاصر ایران به‌شمار می‌رود. این رویداد اما تاکنون از مناظر متعددی مورد بررسی قرار گرفته که اثر مورد معرفی یکی از این دیدگاه‌هاست. داود علی‌بابایی مدیر مسئول نشر امید فردا و نویسنده «اسرار قتل احمد دهقان»، در دیپاچهٔ آن چنین آورده است: «می‌گویند گذشته چراغ راه آینده است؛ چگونه می‌توان به حوادث و اتفاقاتی که در گذشته روی داده است پی برد؟ چگونه می‌توان از پیشرفت و توسعه گذشتگان که باعث رویدادهای دوران حال شده است آگاه گردید؟ چگونه می‌توان از ظلم، جور و ستم فرمانروایان و حاکمان و پادشاهان تاریخ گذشته جامعه مطلع شد؟ گفته‌های شفاهی و مکتوبات بهترین مآخذ و منبع برای آگاه شدن است و مطبوعات را با این که بیش از ۲۰۰ سال در ایران قدمت ندارند نمی‌توان برترین و مؤثرترین منبع فهم و آگاهی از نسل‌های گذشته قلمداد کرد. مطبوعات آینه تمام‌نمای اتفاقات و رخدادهایی است که در یک جامعه اتفاق می‌افتند و منعکس‌کننده آنها برای زمان حال و حتی آینده می‌باشند. می‌گویند جامعه‌ای که مطبوعات ندارد یا مطبوعات آن در حال سکون، سکوت و خفقان قرار دارد به ساختمانی می‌ماند که فاقد چراغ و وسایل روشنایی است و چنین جامعه‌ای نمی‌تواند باعث آگاهی و درک مسائل فرهنگی، اجتماعی، تاریخی، سیاسی و اقتصادی … و مردم آن خطه شود. نباید فراموش کرد این مطبوعات هستند که افشاکننده فسادها، ظلم‌ها و تباهی‌ها در یک جامعه می‌باشند و دست کارگران خطاکار و سستگر و اجحاف‌کننده به حقوق مردم را رو می‌کنند. مگر حادثه واترگیت

■ شماره ویژه تهران‌منصور به مناسبت ترور محمدرضا پهلوی

در امریکا که منجر به استعفای ریچارد نیکسون رئیس‌جمهور امریکا شد را روزنامه واشنگتن پست افشا نکرد و باعث آن رسوایی بزرگ در جامعه نوشته‌یافته امریکا نشد که شاید تاکنون مردم امریکا و دولتمردان آن تاوان این رویداد را در می‌دهند و مگر روزنامه‌های عراقی در چند سال پیش چینیاتی را که در زندان ابوغریب اتفاق افتاد افشا نکردند و آن چنان دولت عراق و امریکا را پیش‌چینیاتی را که در زندان ابوغریب اتفاق افتاد در مورد پادشاهگه به چالش کشیدند که باعث رسوایی امریکا و دولت وقت عراق شد؟ می‌گویند مطبوعات رکن چهارم دموکراسی بعد از قوای مقننه، مجریه و قضاییه در یک جامعه می‌باشند و اکنون نمونه‌ای دیگر از این اتفاقات را در این کتاب می‌آوریم و قضاوت را به عهده مطالعه‌گران و خوانندگان محترم می‌گذاریم.

نویسنده اثر در بخش دیگری از مقدمه خویش درباره جایگاه «تهران‌منصور» در میان مطبوعات دوره انتشار خود می‌نویسد: «مجله تهران‌منصور به صاحب امتیازی «ع. نعمت» در تهران تأسیس و در سال ۱۳۰۸ شمسی منتشر شده است. طهران‌منصور معمولاً در ۱۶ صفحه به قطع وزیری بزرگ، هفت‌های یک بار، روزهای شنبه طبع و شماره دوم سال اول آن در تاریخ شنبه ۲۳ آذر ۱۳۰۸ شمسی منتشر شده است. محل اداره مجله: تهران–کوچه حاجی‌باقر صراف. قسمت اشتراک آن داخله دلار و ۲ دلار. تک‌شماره ده‌شاهی. قیمت اعلانات سالانه ۲۵ قران، شش ماهه ۱۲ قران و خارجه ۳ دلار و ۲ دلار. تک‌شماره ده‌شاهی. قیمت اعلانات به غیر از صفحه اول سطرى سه قران است. شعار مجله که روی جلد آن چاپ شده تصویر خرابه‌های خاوندان محترم می‌گذاریم.»

نویسنده اثر در بخش دیگری از مقدمه خویش درباره جایگاه «تهران‌منصور» در میان مطبوعات دوره انتشار خود می‌نویسد: «مجله تهران‌منصور به صاحب امتیازی «ع. نعمت» در تهران تأسیس و در سال ۱۳۰۸ شمسی منتشر شده است. طهران‌منصور معمولاً در ۱۶ صفحه به قطع وزیری بزرگ، هفت‌های یک بار، روزهای شنبه طبع و شماره دوم سال اول آن در تاریخ شنبه ۲۳ آذر ۱۳۰۸ شمسی منتشر شده است. محل اداره مجله: تهران–کوچه حاجی‌باقر صراف. قسمت اشتراک آن داخله دلار و ۲ دلار. تک‌شماره ده‌شاهی. قیمت اعلانات به غیر از صفحه اول سطرى سه قران است. شعار مجله که روی جلد آن چاپ شده تصویر خرابه‌های خاوندان محترم می‌گذاریم.»

■ **دکتر جواد منصوروی**

حزب ملل اسلامی در زمره گروه‌هایی است که پس از خرداد ۴۲ پایه عرصه مبارزات مسلحانه نهاد و در مسیر نهضت اسلامی؛ تأثیرات نمایانی را از خویش بر جای نهاد. در مقاله‌ی که پیش رو دارید، دکتر جواد منصوروی بر تکیاوی این حزب و چند و چون گزارش آن به تاریخ نظر افکنده است. امید آنکه مقبول افتد.

■ ■ ■

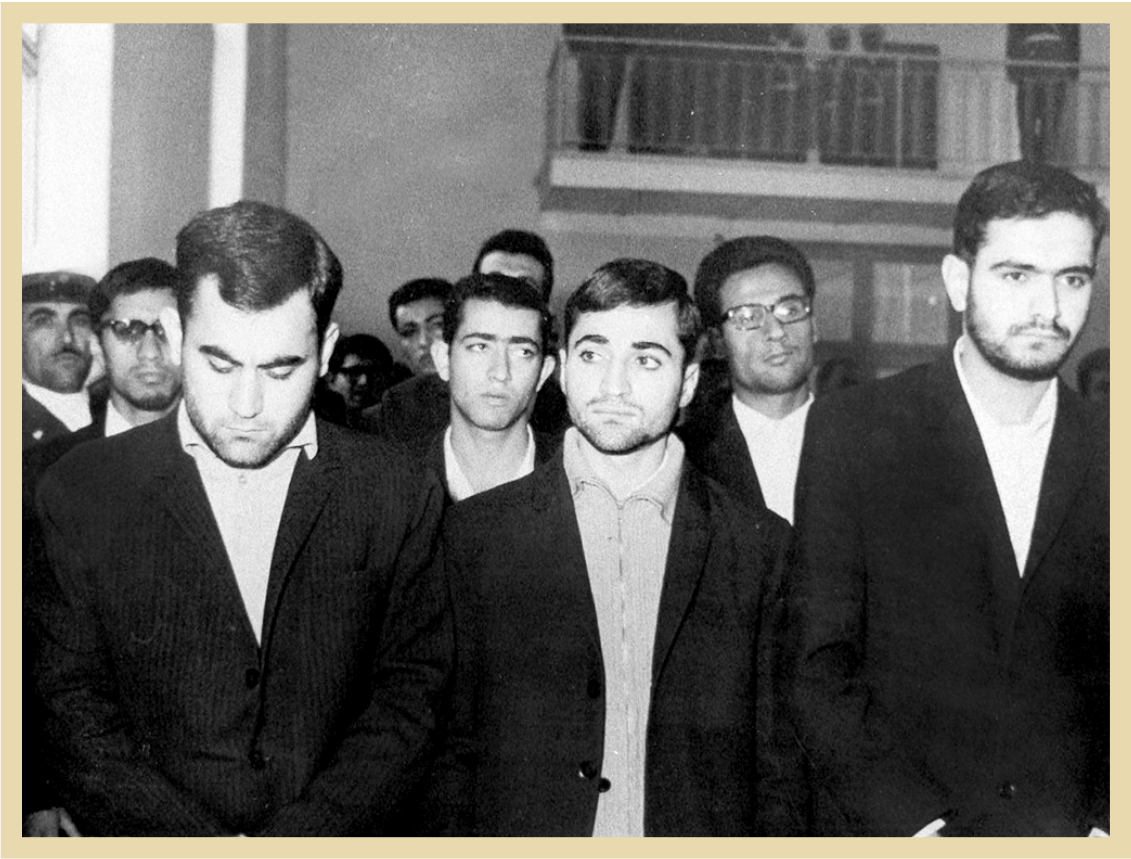
■ **بسترهای پیدایش یک گروه مبارز**

ابتدای دهه ۱۳۴۰، اوضاع و احوال سیاسی و سیر تحولات پس از دو دهه فراز و نشیب‌های فراوان و پشت سر گذاشتن حوادثی نظیر اشغال ایران، تاجزید آذربایجان و بازگشت دوباره آن، نهضت ضداستعماری ملی شدت صنعت نفت و بالاخره کودتای انگلیسی- امریکایی ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، درس‌ها و تجربیات زیادی برای ملت ایران داشت. اجرای سیاست‌های جدید تحمیلی امریکا در دوران کندی، قیام مراجع، روحانیون و مردم در مقابل این سیاست‌ها و حاکمیتی وابسته و فاسد، وقایع سال‌های ۱۳۴۱ تا ۱۳۴۳ به‌ویژه قیام مردم در ۱۵ خرداد ۱۳۴۲، پس از دستگیری امام خمینی رهبر نهضت اسلامی، شرایط جدیدی را در ایران شکل داد و دوران جدیدی را به وجود آورد که ادامه آن تحولات بزرگی را رقم زد.

همزمان اتفاقات بزرگی در گوشه و کنار جهان در جریان بود. جنگ‌های استقلال طلبانه، مبارزات قهرمانانه و استقلال طلبانه مردم مسلمان الجزایر به مقابل استعمار فرانسه، گسترش مبارزات مسلحانه در آفریقا، امریکای لاتین و جنگ‌های شدید در جنوب شرق آسیا به‌ویژه ویتنام، فضای فکری- سیاسی متفاوتی را برای نسل جوان نسبت به گذشته ایجاد کرده بود. پس از گذراندن دوران سرکوب و خفقان دهه ۳۰ و مواجهه با مبارزات دیگر اشکال مبارزه نظیر فعالیت‌های حزبی رسمی و فعالیت‌های فرهنگی- تبلیغاتی برای جذب چندیانی نداشت زیرا پس از بررسی و تحلیل اوضاع، اساسی‌ترین اقدام را برای تغییر بنیادی و مؤثر، سرنگونی رژیم پهلوی می‌دانست. از این رو، مبارزه مسلحانه تنها راه برای نجات کشور از سلطه همه‌جانبه رژیم وابسته و فاسد انتخاب شد. مبارزه مسلحانه فدائیان اسلام در فاصله سال‌های ۱۳۲۵- ۱۳۲۴ نتوانست به اهداف مورد نظر برسد اگرچه ضرباتی بر رژیم وارد کرد و تا حدودی مردم را به صحنه مبارزه آورد اما اوضاع دهه ۴۰، بسیار متفاوت و تجربه رژیم در سرکوب مبارزان بیشتر شده و حضور سیا و موساد در ساواک، وضعیت پیچیده و دشواری را ایجاد کرده بود. در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ شمسی، گروه‌های متعددی برای مبارزه مسلحانه شکل گرفت که حزب ملل اسلامی از معروف‌ترین و گسترده‌ترین آنها بود. این حزب تشکیلاتی مخفی با سازماندهی منضبط و با هدف سرنگونی رژیم از طریق مبارزه مسلحانه بود که طی سه مرحله از اواخر سال ۱۳۴۱ مقدمات تأسیس را فراهم و در سه سال فعالیت خود به شکل هدفمند و موفقی مسیر خود را طی کرد.

■ **حزب ملل اسلامی و برنامہ بزى سه مرحله برای فعالیت‌های خویش**

حزب ملل اسلامی برای تحقق اهداف خود، سه مرحله را برنامه‌ریزی کرده بود. آموزش و کادرسازی، فراهم کردن امکانات نظامی و سازماندهی مناسب

مبارزات حزب ملل اسلامی و چند و چون گزارش آن به تاریخ

آرمانی به سترگی آزادی

همه سرزمین‌های اسلامی

جنگ‌های چریکی، و بالاخره دعوت عمومی به قیام

و جنگ مسلحانه برای سرنگونی رژیم پیش‌بینی شده بود. اساسنامه، برنامه‌های آموزشی سیاسی و اعتقادی و نشریه خلق ارگان حزب، نشان‌دهنده پشتوانه فکری، سازماندهی و رشد انقلابی و اسلامی بود به طوری که می‌توان گفت در دوران پهلوی چنین تشکیلاتی در گروه‌های اسلام‌گرا کنه‌نظیر یا بی‌نظیر بود. در سال ۱۳۴۴، حزب ملل اسلامی به طور غیرمنتظره و کاملاً پیش‌بینی نشده و همچنین به دلیل نداشتن تجربه کافی برای فعالیت زیرزمینی در فضای امنیتی- پلیسی، کشف و با دستگیری کادر مرکزی و اکثر اعضا، فعالیت آن متوقف شد. انتشار گزارش مشروح دستگیری اعضا به همراه عکس و مختصری از جریان دادگاه و دفاعیات صریح و مکتبی، در اواخر دی و بهمن ۱۳۴۴، موجی خبری- سیاسی را در رسانه‌ها و به دنبال آن در جامعه به وجود آورد به طوری که حتی گروه‌های مارکسیستی که تا آن زمان فقط مبارزه سیاسی-ایدئولوژیک را در برنامه خود داشتند، برای حفظ جمعیت و جایگاه خود در آینده، مبارزه مسلحانه را در دستور کار خود قرار دادند. به این ترتیب، تا سال ۱۳۵۴، ده‌ها گروه مذهبی و مارکسیستی به جرم فعالیت و اقدامات مسلحانه با تشکیلات مخفی برای سرنگونی رژیم پهلوی دستگیر شدند. اعضای حزب ملل اسلامی غالباً با وجود جو شدید سرکوب و خفقان، مقاومت و مبارزه را تا پیروزی انقلاب اسلامی و پس از آن با خداداد نظام جمهوری اسلامی پیگیری کردند و مسئولیت‌های گوناگونی را برعهده گرفتند.

■ **«حزب‌الله» در تداوم ملل اسلامی**
در سال ۱۳۳۸، تعدادی از افراد آزاد شده از زندان با ایجاد تشکل جدیدی به نام «حزب‌الله» اهداف و برنامه حزب ملل اسلامی را با استفاده از تجربیات گذشته آغاز کردند. حزب‌الله فعالیت گسترده‌ای در سطح کشور، به اشکال مختلف داشت اما تاکنون کمتر درباره آن به طور مشروح صحبت شده است. در واقع می‌توان گفت فعالیت‌های حزب‌الله به ظاهر در سال ۱۳۵۲ با دستگیری تعدادی از اعضا متوقف شد ولی تا حدود زیادی دوستان و اعضای اعلام نشده و دستگیر نشده حزب‌الله تا پیروزی انقلاب اسلامی و به اصطلاح زیرزمینی فعالیت می‌کردند، چه غالب آنان در این زمینه صحبتی نکرده‌اند یا به اختصار در بعضی جلسات و مقالات مطالبی گفته یا نوشته‌اند.

■ **ویژگی‌های یک حزب**

در دوران سلطنت پهلوی گروه‌ها و تشکل‌های اسلامی در شهرها و استان‌های کشور فعالیت‌های گسترده و مؤثری داشتند اما در میان تشکل‌هایی که مخفیانه و به فعالیت‌های گسترده‌ای داشتند، حزب ملل اسلامی تا حدودی متفاوت از دیگران بود. مهم‌ترین ویژگی‌های این حزب عبارت بود از:

۱.**جوان بودن**

با بررسی پرونده‌های اعضای حزب، روشن می‌شود که سن متوسط اعضا حدود ۲۲ سال بود. رهبر حزب سیدمحمدکاظم موسوی بجنوردی، در زمان دستگیری ۲۴ سال داشت و مقدمات اطلاعاتی- امنیتی رژیم شاه تا مدتی پیش‌پذیرفته که وی رهبر حزب است و اصرار داشتند که باید رهبران واقعی و پشت‌پرده معرفی شوند.

۲.**داشتن برنامه بلندمدت**
سازماندهی و انضباط حزب با توجه به اهداف بلندمدت و ضرورت حفظ موجودیت تشکیلات و افراد، امری مهم و الزامی بود. از این رو، برای هر مرحله برنامه خاصی وجود داشت.

۳.**برخورداری از تفکر بین‌المللی**

این حزب با هدف آزادی همه سرزمین‌های اسلامی و مقابله با سلطه شرق و غرب تا تحقق حکومت فراگیر در کشورهای اسلامی به عنوان یک رسالت و مسئولیت اسلامی، اگر چه آرمانی به ظاهر دست‌یافتنی بود، نشان‌دهنده بینش جهانی و ملی‌تفکر ملی‌گرای، غرب‌گرایسی، لیبرال-ناسیونال، قوم‌گرای و نژادگرای بود که با دیدگاه اسلام مغایر دارد.

۴.**هدف سرنگونی رژیم پهلوی از طریق مبارزه مسلحانه**

اگر چه قبل از تشکیلات حزب ملل، بعضی گروه‌ها از جمله جمعیت فدائیان اسلام مبارزه مسلحانه داشتند اما این موضوع حداقل به شکل سازمان‌یافته و سراسری و با هدف سرنگونی قطعی سلطنت پهلوی، اعلام نشده بود. گفتنی است همه بحث و جزئیات مربوط به اوایل دهه ۴۰ و در ابتدای نهضت اسلامی، در فضای دنیای دوقطبی سرمایه‌داری و کمونیسم و شعارهای «انترناسیونالیسم کمونیسم» و «تشکیل دنیای آزاد سرمایه‌داری» شکل گرفت. عده‌ای جوان مسلمان بدون تجربه فعالیت تشکیلاتی و سیاسی و با تکیه بر عزم و اراده اعتقادی و الهام از ظهور و گسترش اسلام، و بدون امکانات متعارف تصمیم‌گرفتنده دنیای جدیدی متفاوت از دو نظام مشترک و استکباری بسازند!

بنابراین، مقایسه یا نظریه‌پردازی با تحولات سال‌های ۱۳۵۵ و بعد و این تصور که چون حزب

ملل طبق برنامه به پیروزی و تحقق حکومت اسلامی در سرزمین‌های مسلمان نرسید، استراتژی حزب ملل از قبل شکست‌خورده و بی‌ثمر بوده است، تحلیلی غیرواقع‌بینانه و به اصطلاح قیاسی مع‌الفارق است زیرا اوضاع به کلی دگرگون و زمینه فعالیت به شکل متفاوت فراهم شد و انقلاب در شرایط جدید به پیروزی رسید. نداشتن تجربه امنیتی، عدم پیش‌بینی‌های لازم و بعضی ضعف‌های دیگر، دلیل اصلی فروپاشی و انحلال حزب ملل در مرحله اول از برنامه بلندمدت خود بود.

■ **کشف حزب و دستگیری اعضا**

در اواخر مهر ۱۳۴۴، به دنبال دستگیری یکی از اعضا- به همراه مقداری از مدارک حزب و پیگیری شدید اطلاعات شهربانی و دستگیری تدریجی تعدادی از اعضای حزب ملل اسلامی، ابتدا به شکل محدود و غیررسمی و سپس در اواخر دی ۱۳۴۴ با انتشار تفصیلی خبر، واکنش‌های متفاوتی دیده شد. نیروهای مبارز و انقلابی در داخل و خارج از کشور، موضوع را بسیار امیدوارکننده دانستند و دستگاه‌های رژیم از وجود نیروهای جوان معارض که با هدف سرنگونی سلطنت، مبارزه مسلحانه را انتخاب کرده بودند، احساس نگرانی کردند. حضور

اعضای حزب ملل حتی در زندان‌های سیاسی رژیم پهلوی موجی از شادی و امیدواری را ایجاد کرد به طوری که رژیم چندین‌بار با جابه‌جا کردن افراد یا تهدیدهای متعدد یا تبعید بعضی اعضا به زندان در شهرستان‌های دورافتاده قصد داشت تأثیرگذاری جریان حزب و تداوم مبارزه را از بین ببرد. سرانجام با گسترش مبارزات و شکست‌های بی‌درپی رژیم سلطنتی، زندانیان سیاسی از جمله آخرین گروه از اعضای حزب ملل اسلامی آزاد شدند.

■ **حزب ملل پس از پیروزی انقلاب**

در سال‌های ۱۳۵۶ تا ۱۳۵۸ همه گروه‌ها و احزاب کوچک و بزرگ با گرایش‌ها و سوابق مختلف، با استفاده از شرایط ایجاد شده و برای ایضای نقش در اوضاع جدید، سازماندهی و فعالیت جدید خود را آغاز کردند. حضور گروه‌هایی که در تعارض کامل با اسلامی بودن انقلاب و شعار استقلال بودند، بدون هیچ محدودیت و دغدغه‌ای کار خود را به قصد کسب قدرت و رسیدن به حاکمیت نظام گسترش دادند. گروه‌هایی نظیر حزب توده، فدائیان خلق، اتحادیه کمونیست‌های ایران و حتی سازمان مجاهدین خلق که فقط پوسته و ظاهری و اسلام‌داشت، با حمایت مستقیم و غیرمستقیم دولت‌های معارض با جمهوری اسلامی، تا ۱۳۶۰ از زانده فعالیت می‌کردند. به دلیل عملکرد و مواضع آنها و ضدیتشان با نظام جدید، سرانجام آنها شکست، انحلال و حذف از صحنه سیاسی کشور شد اما اعضای حزب ملل اسلامی با وجود حال و هوای کاملاً مناسب و هماهنگی مواضع با انقلاب و نظام جمهوری اسلامی و اعتبار و شهرت، از جیح دادند در یکی از احزاب یا دولت‌های انقلابی بدون استفاده از نام و عنوان حزب فعالیت کنند به گونه‌ای که تقریباً تا دو دهه پس از پیروزی انقلاب، بحثی از گذشته، فعالیت‌ها، دیدگاه‌ها و خدمات خود نداشتند. عدم سازماندهی مجدد و فعالیت تشکیلاتی به نام حزب، یکی از دلایل اصلی عدم تحقیق و تدوین اثری جامع و تحلیلی درباره حزب ملل بوده است. چندین کتاب دربارهٔ گروه‌های حزب چند کوچک و بدون سابقه فعالیتی مؤثر نوشته و منتشر شده است زیرا چند اعلامیه اعلام موضع، جلسه، مصاحبه و شرکت در فعالیتی له یا علیه جمهوری اسلامی داشته‌اند.

■ **تاریخ شفاهی حزب ملل اسلامی**

نوشتن خاطرات، جمع‌آوری مدارک و اسناد، برگزاری جلسات خاطره‌گویی و نقد تاریخ شفاهی، قبل از پیروزی انقلاب، عملاً بسیار محدود و انتشار آنها حداقل در داخل کشور ممکن نبود. از این رو، نیروهای مبارز معمولاً انگیزه‌ای برای نوشتن، تدوین و انتشار تاریخ مبارزه، خاطرات و تجزیه و تحلیل سیر تحولات نداشتند. مراکز آموزشی و پژوهشی هم به تنها قبل از پیروزی، بلکه پس از پیروزی انقلاب هم هیچ تمایلی به تألیف و تحقیق و انتشار مباحث، مسائل و نقش افراد و گروه‌ها در جریان مبارزات انقلاب، بعضی مراکز آموزشی یا محافظه‌کاری و احتیاط شدید پذیرفتند که رسماً انقلاب اسلامی و تاریخ معاصر را از موضوعات قابل بحث و تدریس و تحقیق شناسایی کنند؛ اگرچه هنوز بسیاری از مراکز آموزشی و پژوهشی دانشگاهی مقاومت می‌کنند و گذشت حداقل صد سال از وقایع را برای تاریخی دانستن و مطالعات ضروری می‌دانند! بنابراین، نه تنها درباره بسیاری از وقایع و مسائل مرتبط با تاریخ معاصر انقلاب اسلامی آثار هنری و ادبی مرتبط با انقلاب دارند، منفی است. اگر خدمات چندین نهاد انقلابی و نیروهای صادق و صبور فعال در امر تدوین و تألیف و جمع‌آوری اسناد و مدارک نبود، قطعاً بسیاری از گزارش‌ها، تحلیل‌ها و اطلاعات مهم، حساس و تعیین‌کننده درباره انقلاب از بین رفته بود و باید تاریخ معاصر را با اتکا به اسناد منتشر شده دولت‌های اروپایی نوشت؛ موضوع مهم دیگری اینکه ثبت گزارش، خاطرات، تجربیات و جمع‌آوری اسناد و مدارک

و مستندسازی تاریخی و سرگذشت و سوابق در میان مبارزان و شخصیت‌های سیاسی و بزرگان علمی و دینی، تاکنون جایگاه و اهمیت خود را آن چنان که باید، نداشته است. غالب مبارزان برای اجتناب از ریا یا انتقاد از دیگران یا اینکه این گونه‌امور را برعهده مراکز و مؤسساتی خاص می‌دانند، از نوشتن خاطرات و دیدگاه‌ها، جمع‌آوری اسناد و مدارک و حتی سخنرانی و مصاحبه خودداری می‌کنند.

اعضای حزب ملل اسلامی قبل از پیروزی انقلاب امکان تألیف و تدوین تاریخ تحلیلی و توصیفی مرتبط با حزب و افراد آن را نداشتند و پس از پیروزی نیز سال‌ها چنان درگیر امور اجرایی در سنگرهای گوناگون بودند که فرصت و مجال برای این کار نداشتند. بالاخره در دهه سوم انقلاب، به تدریج نوشتن و مصاحبه و تدوین و انتشار خاطرات آغاز شد؛ اگرچه هر یک از این آثار با فعالیت‌ها و سرگذشت فردی مرتبط بود و تاکنون اثری جامع و مستند و تحلیلی درباره حزب ملل اسلامی، اهداف، برنامه‌ها، عملکرد و خدمات آن منتشر نشده است. در حالی که چندین کتاب و دو موردی متجاوز از ده اثر درباره تاریخچه و عملکرد احزاب و گروه‌های دیگر منتشر شده است.

■ **گزارشی از آثار منتشر شده**

اولین کتاب درباره تاریخچه و عملکرد حزب ملل اسلامی در ۱۳۸۵ به همت مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی تحت عنوان نشست تخصصی حزب ملل اسلامی منتشر شده که مجموعه سخنرانی سه نفر از افراد حزب، آقایان سیدمحمدکاظم بجنوردی، حجت‌الاسلام محمدجواد کرمانی و ابوالقاسم سرحدی‌زاده و مقاله‌ای از ابراهیم ذوالفقاری است. در این اثر مطالب مهم و اسناد فراوانی درباره حزب ملل آورده شده است، اما یک اثر تخصصی و جامع با ساختار مناسب نمی‌باشد زیرا هر یک از آقایان دیدگاه و خاطرات خود را بیان کرده‌اند. مقاله آقای ذوالفقاری نیز بسیار خلاصه و بدون ورود به دلایل و جزئیات تنظیم شده است. این کتاب اطلاعات زیادی را در اختیار خواننده

قرار می‌دهد اما یک پژوهشگر تاریخ معاصر و انقلاب نمی‌تواند بسیاری از مباحث مرتبط با فضای فعالیت، زمینه‌ها، پیامدها و خدمات حزب را ببیند. در این کتاب، درباره حزب‌الله و افراد آن که دقیقاً ادامه‌دهندگان راه حزب بوده‌اند، مطلبی دیده نمی‌شود. تأثیرات حزب ملل در سایر گروه‌های اسلامی و حتی بعضی گروه‌های مارکسیستی موضوع مهمی است که به آن پرداخته نشده است. چند نفر از اعضای حزب ملل تاکنون خاطرات و فعالیت‌های خود را منتشر کرده‌اند ولی هیچ یک از آنها درباره مواضع، برنامه‌ها، اقدامات و آثار حزب، بحث مسطوط و مستقلفی نکرده‌اند زیرا به چگونگی عضویت و سوابق خود و تا حدودی به عملکرد حزب بر پرداخته‌اند. سیدمحمدکاظم بجنوردی در دو کتاب کسبیت مستقیم و غیرمستقیم به اهتمام علی‌اکبر نجبر کرمانی نگاشته شده، تا حدودی به این موضوع نزدیک شده، ولی هنوز در چارچوب خاطرات باقی مانده است. این کتاب اطلاعات و تحلیل‌های جالبی در خصوص اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران و عراق در دهه ۴۰ و همچنین وضعت فکری و رفتار و عملکرد بسیاری از گروه‌های سیاسی و مبارزاتی در زندان‌های رژیم شاه دارد که بعضی مطالب آن برای درک مسائل پس از پیروزی انقلاب اسلامی بسیار مهم است. از این رو، مطالعه آن به محققان و دانشجویان رشته‌های تاریخ و علوم اجتماعی توصیه می‌شود.

خاطرات احمد احمد که در نوع خود از بهترین کتاب‌های تاریخ شفاهی انقلاب است، کمتر از پرداخته شده است. البته تدوینگر کتاب محسن کاظمی، بسا وجود خلق اثری بسیار جذاب که توجه جامعه را به خود جلب کرد، به بررسی و تحلیل ابعاد مختلف و مرتبط بسا حزب نپرداخته است زیرا رسالت خود را در واقع معرفی و عملکرد و سوابق احمد می‌دانسته و این مسئولیت را به خوبی انجام داده است. به گونه‌ای که خاطرات احمد اکنون از بهترین کتاب‌های مرجع درباره جریان‌های مبارزاتی، سیر تحولات و سرنوشت بعضی افراد و گروه‌ها به‌ویژه سازمان مجاهدین خلق است.

از جمله اعضای حزب ملل اسلامی که خاطراتش به چاپ رسیده، مرحوم احمد منصوروی است که وی نیز مانند بقیه نخواست به تفصیل وارد جزئیات و دلایل و مستندات شود؛ اگر چه نکات جالبی از دوران زندان و دادگاه نوشته است که می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد.

نویسنده این مقاله نیز در سال ۱۳۷۲، اولین عضو حزب بود که تاریخ مبارزاتی و خاطرات خود را نوشت. تقریباً هیچ یک از زندانیان سیاسی- آنجا که می‌دانم- به دلایلی از جمله درگیری شدید در امور اجرایی کشور چنین اقدامی نکرده بودند، اگرچه عده بسیاری نیز تاکنون حاضر نشده‌اند سوابق و دیدگاه‌ها و فعالیت‌های خود را مکتوب و منتشر کنند.

دلیل دیگر اینکه، اعضای حزب ملل بعد از پیروزی انقلاب نخواستند تشکلی به نام خود داشته باشند و به فعالیت در یکی از تشکل‌های موجود نظیر حزب جمهوری اسلامی و بعضی در سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و سایر نهادها و دستگاه‌ها مشغول شدند و از بازسازی حزب اجتناب کردند.